

FÜLÖP MÁRTON

Vicclapok és karikatúrák a második világháborús propaganda szolgálatában Németországban és Magyarországon (1939–1944)

A karikatúra műfaját a történelem során számos politikai irányzat felhasználta propagandájának terjesztésére, így a szélsőjobboldal is. A második világháború alatt Németországban is bevetésre került a műfaj a háborús propagandában, de a magyarországi szélsőjobboldali politikai erők is kiaknázták a műfajban rejlő lehetőségeket. A karikatúrák közlésének fontos felületei voltak a sajtótermékek, többek között a vicclapok.

Tanulmányomban három német vicclap és két magyar folyóirat, egy vicclap, valamint egy karikatúrákat rendszeresen közlő napilap rajzainak, valamint a rajzokhoz kapcsolódó szövegek vizsgálatán keresztül kívánom bemutatni, hogyan vett részt a humorisztikus sajtó a háborús propagandagépezet munkájában a második világháború idején a Harmadik Birodalomban, illetve Magyarországon. Az elemzésre szánt újságok kiválasztásánál döntő szerepet játszott, hogy valamennyi lap nemzetiszocialista-szimpatizáns volt, így javarészt ugyanazon perspektívából szemléltetik a háborús propaganda működését.

Németország esetében a *Fliegende Blätter*, a *Kladderadatsch*, valamint a *Simplicissimus* című satirikus lapok kerülnek elemzésre.¹ A vizsgált korszakban már mindhárom lap hosszú múltra

¹ A három folyóirat valamennyi száma elérhető digitalizálva az alábbi linkeken: *Fliegende Blätter* és *Kladderadatsch* – https://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digilit/artjournals/dt_zs.html (Letöltve: 2019. 05. 02.), *Simplicissimus* – <http://www.simplicissimus.info/index.php?id=6> (Letöltve: 2019. 05. 02.)

tekintett vissza, a müncheni *Fliegende Blätter* 1845, a berlini *Kladderadatsch* 1848, a szintén müncheni *Simplicissimus* pedig 1896 óta működött. A háború alatt ezek a lapok a goebbelsi propagandagépezet szolgálatában tevékenykedtek, mígnem 1944 őszi hónapjaiban sorban megszűntek.²

A magyar folyóiratok közül a *Drótkefe* című vicclapot és a *Magyarság* nevű napilapot vizsgálom meg. A budapesti *Drótkefe* még szélsőséges megnyilvánulásoktól tartózkodó, nyilasokat támadó lapként indult meg 1940-ben, s kezdetben még a zsidó származású Heszl Ferencnek, az első zsidótörvényt követően megszűnő *Borsszem Jankó* című élclap korábbi felelős szerkesztőjének írásai is megjelenhettek benne. 1941-től azonban a lap egyre gyakrabban közölt antiszemita karikatúrákat és vicceket, továbbá éltette a zsidótörvényeket, s a zsidók elleni hatósági intézkedéseket. A Szálasi-kormány hatalomátvételét követően nyilasbarát propagandát folytatott. Több ízben vett át rajzokat a német *Kladderadatschtól*, így bizton állíthatjuk, hogy közvetlen módon is merített a náci propagandából. A politikai karikatúrákat rendszeresen közlő, 1920-ban alapított *Magyarság* című fővárosi napilapot azért láttam célszerűnek bevenni a feltárandó források közé, mert a folyóirat 1939-től a nyilasok propagandalapjaként funkcionált. A lap szintén sokszor közölte ebben az időszakban a *Kladderadatsch* karikatúráit.³ A *Drótkefe* és a *Magyarság* a német lapokhoz hasonlóan szintén 1944-ben fejezte be tevékenységét.⁴

² A vicclapok utolsó számaiban ugyanazon közlemény jelent meg, mely bejelentette, hogy a háború miatt az (anyag) erőforrásokat a fegyverkezésre szükséges fordítani, így a háború idejére a lapok beszüntetik tevékenységüket. Lásd: *Fliegende Blätter*, 1944/5174. (szeptember 28.) 147.; *Kladderadatsch*, 1944/36. (szeptember 3.) 429.; *Simplicissimus*, 1944/39. (szeptember 13.) 422.

³ TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2017. 25.

⁴ A *Kladderadatsch*, a *Drótkefe* és a *Magyarság* háborús karikatúráival Tamás Ágnes történész már részletesen foglalkozott több munkájában: TAMÁS Ágnes: Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944). *Századok*, 2017/2. 407–442.; TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. Egyes kutatási eredményeiről említést fogok tenni a későbbiekben, kibővítve azokat saját megfigyeléseimmel, valamint összevetve a többi folyóiratnak a második világháború idején keletkezett propagandisztikus rajzaival.

A kutatás módszertana

A vizsgált lapokban felbukkanó háborús propagandarajzok célja egyrészt az ellenség démonizálása, nevetségessé tétele, másrészt a harcoló katonákkal való szolidaritás kifejezése, tisztelegve a fronton tanúsított helytállásuk előtt, illetve a hátszágban maradtak buzdítása, hogy a maguk módján ők is kivegyék a részüket a harcból (ahogy ezt vicclapok is teszik propagandatevékenységük kifejtésével). Minthogy e rajzoknak nem minden esetben célja a nevetetés, valamint a bajtársak is ábrázolásra kerülnek, sőt néha kizárólag ők jelennek meg a képeken, ezek a grafikák nem minden esetben karikatúrák. A „bajtárs” és „ellenség”, vagyis a „mi” és „ők” csoportjának ábrázolásmódja tehát eltérő. Ezen ábrázolásmódok alaposabb tanulmányozásához jó kiindulási pontként szolgál a Reinhart Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakról szóló elmélete. E koncepció segítséget nyújt annak megértésében, hogy az ellenségképet megkonstruáló fél milyen gondolati struktúráján belül mozogva viszonyul az ellenséghez, illetve saját magához és a csoportba tartozó bajtársakról. Az aszimmetrikus ellenfogalmakról alkotott elképzelést tovább kívánom gondolni, s a szemantikai szinten túllépve kiterjeszteni a rajzok elemzésére, mivel a „mi” és „ők” elkülönítése jelen esetben a vizualitás terén is végbemegy.

Az élclapokban megjelenő propagandarajzok komplex szimbólumrendszerrel dolgoznak, ami jól vizsgálható mentalitás-történeti megközelítéssel, az egyes szimbólumokat a kor embere által birtokolt „mentális eszköztár” darabjainak tekintve. Munkámban ezen eszköztár feltérképezésére teszek kísérletet. Ezzel ugyan nem leszek képes kiküszöbölni a vicclapok olvasókörzisére vonatkozó adatok hiányosságait,⁵ viszont lehetősé-

⁵ Ebből kifolyólag nem célozom a lapok olvasókörzisének feltérképezése. Hadd jegyezzem meg azonban, hogy a német szatirikus folyóiratok esetében van némi fogódzónk, ha nem is tudjuk pontosan megállapítani az olvasószámot. Patrick Merziger német sajtótörténész adatai alapján a *Fliegende Blätter*, a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* a harmincas években 30 ezer és 50 ezer közötti példányszámban kelt el. Lásd: Patrick MERZIGER: *Nationalsozialistische Satire und „Deutscher Humor”. Politische Bedeutung und Öffentlichkeit populärer Unterhaltung 1931–1945*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010. 93.

gem adódik feltárni, hogyan viszonyultak olvasóikhoz az élclapok, milyen tudást feltételeztek részükről, milyen kognitív kereken belül kívánták őket megszólítani a propagandacélok sikerre vitele érdekében. Nem kívánok a mentalitástörténet által is preferált hosszú időtartamú elemzést végrehajtani – ezt az általam választott időintervallum nem is teszi lehetővé –, azonban rendre ki fogom hangsúlyozni, hogy a rajzokon megjelenő szimbólumok egyrészt sokban merítettek a karikatúraművészet múltban kialakult tradícióiból, másrészt a második világháborút követően, más politikai környezetben újra megjelennek.

A lapok tartalmának elemzésénél adja magát a nem történeti diszciplínák bevonása is, amik jól kiegészítik a történettudományi vizsgálódást. A rajzok ikonográfiai vizsgálata pedig vizualításában ragadja meg a második világháborús szatíra szimbólumrendszerét, míg a képaláírások szövegében előforduló költői képeket szemantikailag tanulmányozhatjuk. Ezek a különféle diszciplínák jól alkalmazhatók együttesen, hiszen a grafikák általában a hozzájuk tartozó szöveggel szerves egységet alkotnak. A különböző költői képek, toposzok, metaforák, allegóriák, megszemélyesítések nem csak a szemantika szintjén mutatkoznak meg, a rajzok vizuálisan is leképezik őket.

A vicclapok helyzete a Harmadik Birodalomban és Magyarországon 1933–1944 között

Mielőtt szemügyre venném a lapok tartalmát, röviden ismertetem a német és magyar vicclapok helyzetének alakulását, a működésüket befolyásoló sajtóirányítási intézkedéseket.

A *Simplicissimus*-nak 1938-ra már mindössze 9000 előfizetője volt, azonban ez évben összeolvadt a 23 ezer olvasót számláló nemzetiszocialista vicclappal, a *Brennessellel* (Patrick MERZIGER: I. m. 183.), így feltehetően az újság nyert néhány ezer új olvasót. A *Simplicissimus* 1940. április 28-án közleményben adta hírül, hogy az olasz piacon is kíván terjeszkedni (*Simplicissimus*, 45. [1940] 17. [április 28.] 194.), innentől kezdve a lapban megjelenő rajzok alatti szövegek olasz nyelven is szerepeltek. Továbbá tudjuk azt is, hogy a német lapok a Wehrmacht katonáit is célközönségnek tartották, számos felhívást intéztek az otthon maradtakhoz, hogy hálájuk gyanánt fizessék elő a lapot fronton harcoló szeretteiknek.

Németországban a náci hatalomátvételt követően a sajtóélet „gleichschaltolása”, azaz náci-konformmá tétele jelentős változásokat hozott a satirikus lapok életében is. 1933-ban megszüntetésre kerültek (betiltás, valamint megfélemlítés útján) a baloldali élclapok, így például a szociáldemokrata *Der wahre Jacob*, vagy a kommunista *Die Ente* és *Roter Pfeffer*, másrészt a megmaradó lapokat szigorúan cenzúrázták, s eltávolították azok zsidó származású vagy politikailag nem megbízható munkatársait.⁶ Ez legerőteljesebben a *Simplicissimust* érintette, mely így elvesztette főszerkesztőjét, Franz Schoenbernert, illetve a lap egyik legjelentősebb karikaturistáját és társalapítóját, Thomas Theodor Heinét.

A háború kitörését megelőzően az egyes élclapok eltérő mértékben szolgálták ki a náci propagandát. A *Kladderadatsch* már az 1920-as években is a szimpatizált a nemzetiszocialistákkal, a *Simplicissimus* 1933-ban – száznyolcvan fokos fordulatot véve – vált náciellenes élclapból náci sajtóorgánummá (ezt a tendenciát még erőteljesebbé tette a náci *Brennessellel* való 1938-as egyesülés), a *Fliegende Blätter* viszont Lengyelország lerohanásáig teljes mértékben apolitikus volt. Bár Hitler a *Mein Kampf*-ban károsnak ítélte a vicclapok első világháborús tevékenységét, minthogy az az ellenség erejének túlzott lebecsülését eredményezte,⁷ nem merült fel, hogy ne használják fel a karikatúra műfaját az újabb háború során is. A náci propaganda általánosságban nagyobb jelentőséget tulajdonított a képeknek, mint az írott szónak.⁸ Ez a tendencia felértékelte a karikatúrák jelentőségét. A három vizsgált vicclap tartalmát 1939 őszétől kezdve túlnyomórészt propagandisztikus rajzok és viccek tették ki.

A Harmadik Birodalomban működő vicclapok a háborús propagandát elsősorban a Goebbels által irányított Népművelési és Propagandaminisztérium sajtóutasításai alapján voltak hiva-

⁶ Patrick MERZIGER: I. m. 104–105.

⁷ Patrick MERZIGER: I. m. 70.; TAMÁS Ágnes: *Karikatúrák a propaganda szolgálatában...* I. m.

⁸ Erről lásd bővebben David WELCH: *The Third Reich. Politics and Propaganda*. 4. kiad. Routledge, London – New York, 2007.

tottak megvalósítani.⁹ Goebbels naplója 1939. október 15-i bejegyzésének egy részlete arról tanúskodik, hogy a karikaturisták munkája jól megfelelt a propagandairányítás elvárásainak (legalábbis kezdetben mindenképp): „Ragyogó karikatúrákat rajzoltatunk az angolok ellen. Karikaturistáink csúcsteljesítményt nyújtanak.”¹⁰ A bejegyzés többi része az angolok elleni tengeri sikereket taglalja. A *Fliegende Blätter*, a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* ekkortájt keletkezett karikatúrái valóban főképpen az angolokra koncentráltak, azon belül is kiváltképpen a németek tengeri győzelmeire igyekeztek felhívni a figyelmet (az utóbbi két lapnak 1939. október 15-én is jelent meg száma, ezekben a karikatúrák döntő részét ilyen rajzok tették ki).

A háborús propaganda a vicclapok több munkatársa számára is ismert szituáció volt. A *Simplicissimus* szinte összes karikaturistája – Karl Arnold, Olaf Gulbransson, Erich Schilling, Wilhelm Schulz, Eduard Thöny – a lap régi munkatársaként már az első világháborúban is készített propagandarajzokat, ahogy a *Kladderadatsch* egyik fő rajzolója, az amerikai származású Arthur Johnson is. Mellette Oskar Garvens volt az újság másik legaktívabb karikaturistája. A *Fliegende Blätter* legtöbbször publikáló karikaturistái, Max Bauer, Eugen Croissant, Rolf Peter Bauer, Helmuth Huth és Josef Mauder ezzel szemben tapasztalatlanok a háborús propagandarajzok készítése terén.

A Harmadik Birodalom ilyen mértékű kiszolgálása sok munkatárs számára túlélési stratégia volt. Karl Arnold például a háborút követően úgy nyilatkozott, hogy belátta, nem lenne alkalmas ellenállónak, csupán szerette volna valahogy átvészelni ezt az időszakot.¹¹ Azonban nem mindenki tudta elviselni ezt az önmeghasznált állapotot, a *Kladderadatsch* számára is sok

⁹ A Népművelési és Propagandaminisztérium második világháborús sajtóutasításairól lásd bővebben: Doris Heidi KOHLMANN-VIAND: *NS-Presspolitik im Zweiten Weltkrieg: Die „Vertraulichen Informationen“ als Mittel der Presselenkung*. K.G. Saur Verlag, München–London–New York–Paris, 1991.

¹⁰ Ralf Georg REUTH (Hrsg.): *Joseph Goebbels. Tagebücher 1924–1945*. 3. kiadás. Piper Verlag, München, 2003. 1332.

¹¹ Forrás: https://stadtgeschichte-muenchen.de/strassen/d_strasse.php?id=2667 (Letöltve: 2019. 05. 01.)

grafikát készítő Erich Ohser például nagyrészt emiatt menekült öngyilkosságba 1944-ben.¹²

A *Fliegende Blätter* kiadója és egyben főszerkesztője 1929-től Ferdinand Schreiber volt, utóbbi posztját aztán 1942-ben Leo Kainradl, majd Josef Frank váltotta fel. Az osztrák származású Leo Kainradl a korábbiakban a bécsi szecesszió egyik jelentős képviselője, a Hetek Klubjának tagja volt.¹³ A *Kladderadatsch* 1937-től Curt Hotzel szerkesztette, aki számos más szélsőjobboldali folyóiratban, így a *Völkischer Beobachter*ben is publikált cikkeket. A *Simplicissimus* főszerkesztője 1938-ban Walter Foitzick lett, aki a háború után az amerikai megszállási övezetben működő antifasiszta és antikommunista politikai vicclap, a stuttgarti *Wespennest* munkatársa volt.¹⁴ Nem egyedi eset, hogy a náci propagandát aktívan kiszolgáló vicclapok alkotói más politikai irányultságú vicclapoknál tevékenykedtek a háborút követően, a régebben a *Fliegende Blätternél* dolgozó Helmuth Huth karikaturista szintén a *Wespennest*, valamint a szintén antifasiszta és antikommunista *Simpl* rajzolójaként is aktív volt.¹⁵

A három lapon kívül a berlini *Lustige Blätter* (szintén 1944-ig jelent meg), valamint csekély mennyiségben a müncheni *Jugend* és a bécsi *Die Muskete* (előbbi 1940-ben, utóbbi 1941-ben szűnt meg) című élclapok is jelentettek meg propagandarajzokat, jelen értekezésemben azonban nem kívánok foglalkozni ezekkel az újságokkal. Érdemes megemlíteni, hogy a vicclapokon kívül egyéb folyóiratok is rendszeresen jelentettek meg propagandakarikatúrákat a háború éveiben, így például az antiszemita karikatúráiról már a Weimari Köztársaság idején elhíresült nürnbergi *Der Stürmer* című hetilap, a Goebbels által életre hívott berlini

¹² Anna GROSSKOPF: *Die Arbeit des Künstlers in der Karikatur. Eine Diskursgeschichte künstlerischer Techniken in der Moderne*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2016. 430.

¹³ Kainradl, Leo. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Forrás: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Kainradl_Leo_1872_1943.xml (Letöltve: 2019. 05. 02.)

¹⁴ Bernhard JENDRICKE: *Die Nachkriegzeiten im Spiegel der Satire. Die satirischen Zeitschriften Simpl und Wespennest in den Jahren 1946 bis 1950*. Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main–Bern, 1982. 37., 98.

¹⁵ Forrás: http://www.kaukapedia.com/index.php?title=Helmuth_Huth (Letöltve: 2019. 05. 02.)

Das Reich és *Der Angriff* című folyóiratok, vagy az *SS Leitheft* (az SS tisztjei számára íródott újság). Eddigi kutatásaim tanulsága szerint az ezekben leközölt karikatúrák motívumkincse nagyon sok egyezést mutat az itt vizsgáltakéval.

Magyarországon az első és második zsidótörvény jelentős változást hozott a Horthy-korszak vicclapjainak életében, megszűnésre ítélve a korszak két legjelentősebb vicclapját, a *Borsszem Jankót* (1938) és *Az Ojságot* (1939). A világháború kitörésével ismét életbe lépett az előzetes sajtócenzúra, amit az újonnan létrehozott Sajtóellenőrző Bizottság irányított. A bizottság tagjait az egyes minisztériumok delegálták, emellett a minisztériumok közvetlenül is intéztek kéréseket, javaslatokat a bizottsághoz.¹⁶ Érdemes szót ejteni a Sajtóellenőrző Bizottság parancskönyvének egyes cenzúrautasításairól, melyek a külföldi politikusok kikarikírozására vonatkozóan is tartalmaztak előírásokat. A parancskönyvben lévő utasítások nem mindegyikét tartotta be a *Drótkefe* és a *Magyarság*, ami nem feltétlenül a két lap engedetlenségének köszönhető, sokkal inkább annak, hogy az utasítások meglehetősen gyorsan szaporodtak, így idővel átláthatatlanná váltak,¹⁷ ebből adódóan esetenként elkerülhették a szerkesztők figyelmét (s egyúttal a cenzorokét, akik így átengedték ezeket a karikatúrákat, vicceket). Többnyire azonban a vicclapok ténykedése nem állt távol a mérvadó politikai irányvonalától, s a sajtóutasítások sok esetben biztatják a magyar sajtótermékeket az ellenség támadására.

Így például a külügyminisztérium 1940. december 30-i javaslata kimondta, hogy Roosevelt személye tiszteletben tartandó.¹⁸ Ennek ellenére az amerikai elnökről továbbra is jelentek meg karikatúrák mindkét lapban. Az Egyesült Államokkal való hadiállapot beálltát követően Ullein-Reviczky Antal külügyi sajtófőnök

¹⁶ SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 215.

¹⁷ BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 384.; SIPOS Balázs: I. m. 217.

¹⁸ MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 113.

1941. december 13-i felhívása ennek aztán szabad utat is adott.¹⁹ A Kállay miniszterelnökségétől kezdve egyúttal már miniszterelnökségi sajtófőnökként is tevékenykedő Ullein-Reviczky²⁰ ezt a rendelkezését 1942. május 27-én, egy a *Magyarságban* megjelenő, Eleanor Rooseveltet is ábrázoló karikatúra kapcsán kiegészítette azzal, hogy „tekintettel a magyar gavallériára” a külföldi államférfiak női hozzátartozóit ne jelenítsék meg a karikatúrán.²¹ A két lap a továbbiakban tartotta magát ehhez az előírás-hoz.

Az úriemberség mint a magyar népkarakterológia egyik eleme régóta a magyar önkép szerves része volt, gondoljunk csak Csokonai 1796-ban íródott, *A magyar gavallér* címet viselő költeményére. A Horthy-korszak sajtótermékeit, szépirodalmi alkotásait olvasva is sokszor felbukkan a „magyar gavalléria” szókapcsolat. Ullein-Reviczky indoklása arra enged következtetni, hogy a korabeli magyar politikai mentalitás fontosnak tartotta az „erkölcsi elvekre” való hivatkozást. Így a „magyar jellemmel” kapcsolatos elképzelések politikai döntések igazolásául is szolgálhattak, például 1922 után a vidéki nyílt szavazás mellett is gyakran érveltek azzal politikusok, hogy a magyar ember egyenes jellemével ellentétes a titkos választás. Hasonló megfontolást tükröz 1942. június 23-i utasítása, hogy a cenzorok ne engedélyezzék azokat a karikatúrákat, amelyek az egyes külföldi államférfiak testi hibáit gúny tárgyává teszik, például Roosevelt bénaságát.²² A *Drótkefében* korábban sem volt ilyen karikatúra, és a továbbiakban sem fordult elő, a *Magyarságban* azonban ezután is találhatunk Rooseveltet mankóval ábrázoló rajzot.

A Sajtóellenőrző Bizottság elnökének, Rákóczy Imrének 1942. szeptember 14-i utasítása szerint Kállay Miklós miniszterelnök kifogást emelt a külföldi államfők kigúnyolása ellen (ami Sztálinra nem vonatkozott, hiszen – ahogy arra Kállay felhívta a figyelmet – ő nem államfő) minthogy az „nem fér össze a magyar

¹⁹ Uo. 209.

²⁰ SIPOS Balázs: I. m. 225.

²¹ MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós: I. m. 264–265.

²² Uo. 274.

lovagiassággal".²³ Rákóczy azonban hiába rendelte el ennek mellőzését, Rooseveltről a továbbiakban is jelentek meg viccek és karikatúrák. Mindenesetre Kállay nemtetszése egyértelműen jelzi a Magyarországon bekövetkező külpolitikai irányváltást, azaz a németbarát politikával való szakítás igényét, utasításának ignorálása pedig a két lapnak az irányváltásról való véleményét.

A *Drótkefét* a felvidéki származású Lukách Gyula szerkesztette, aki korábban Pozsonyban 1923 és 1925 között *I-Á*, majd 1929 és 1935 között *Vizeslepedő* címen szerkesztett rendszerkritikus politikai vicclapot.²⁴ Lukách csehszlovák politikai elittel szembeni ellenszenve a *Drótkefében* is egyértelműen megmutatkozik, Eduard Beneš például rendszeresen visszatérő szereplője a karikatúráknak. A lap rajzolói évről évre változtak, a legtöbb propagandakarikatúra Jeney Jenő és Szigethy István nevéhez fűződik. Szigethy aktivitása azért is érdekes, mert az 1944 augusztusa és novembere között megjelenő, *Pesti Posta* című nyilasellenes politikai vicclapban is közölt rajzokat. Szintén meg kell említenünk, hogy 1941 közepéig az a Szűr Szabó József is jelentetett meg antiszemita és a szövetségeseket gúnyoló karikatúrákat, aki a világháború után a kommunista *Ludas Matyi* munkatársa lett. A *Magyarságot* Ráttkay-Radich Kálmán nemzetiszocialista újságíró szerkesztette. A karikatúrák sok esetben szignó nélkül jelentek meg, más esetben nem tudtam beazonosítani a szerzőt aláírása alapján.

A háború éveiben is működő jelentősebb vicclap volt még a budapesti *Rakéta* (1944-ig), a hódmezővásárhelyi *Karikás* (1941-ig). A *Rakéta* 1939 és 1942 közötti megjelenő számaiban szerepelnek politikai karikatúrák is, melyek sokszor a szövetséges hatalmakat gúnyolják, a lap politikai elkötelezettsége azonban nem egyértelmű.

²³ Uo. 307.

²⁴ *Vizeslepedő*. In: *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*. Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/vizeslepedo/> (Letöltve: 2019. 05. 02.)

A propaganda ikonográfiája

Hogy az olvasó ne vesszen el a rajzokon látható különféle szimbólumok és toposzok szövevényében, röviden összefoglalom, milyen alakok és motívumok jelennek meg leggyakrabban a propagandarajzokon. Ezt követően két motívumot részletesebben elemzek. Végezetül külön részt szentelek a karikatúrisztikus jegyeket nélkülöző rajzoknak és a idealisztikus és karikatúrisztikus elemeket ötvöző „pozitív karikatúráknak”.

A rajzok leggyakoribb céltáblája a három szövetséges nagyhatalom, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és a Szovjetunió,²⁵ illetve ezek politikai, katonai vezetői voltak, valamint a zsidóság, amely a náci propaganda szerint ezeket a nagyhatalmakat a háttérből irányította,²⁶ s ekképp a legfőbb háborús uszítónak állították be (nem véletlen, hogy Mars hadistenként ábrázolva jelennek meg több esetben). Gyakran láthatunk a lapokban olyan rajzokat, ahol a karikatúraművészet hagyományainak megfelelően ábrázolt (nagy görbe orr, nagy ajkak és fülek, O-láb, göndör haj stb.) zsidó marionettbábuként irányít politikusokat, s a még biztosabb beazonosíthatóság érdekében a Dávidcsillag is gyakori szimbólum. A háború elején Lengyelország és Franciaország is gyakran vált gúny tárgyává, majd a háború vége felé a De Gaulle vezette Szabad Francia Erők és az olasz Badoglio-kormány is. A magyar élclapokban mindig kitüntetett szerep jutott Benešnek és a csehszlovák emigráns kormánynak.

A brit politikusok közül még Chamberlain kormányzása idején is Churchill volt a legtöbbet szereplő ellenség, hiszen az Admirális Első Lordjaként ő irányította a németek elleni tenge-

²⁵ Az Egyesült Államokkal szemben már a háború elején is nagyon ellenségesek voltak a vicclapok (a németek ellenségeinek hadianyaggal való ellátása, illetve az amerikai társadalommal és kultúrával szembeni ellenérzések miatt), a Szovjetunió elleni propagandahadjárat viszont csak a Barbarossahadművelet megindulásával párhuzamosan kezdődött meg.

²⁶ A *Fliegende Blätter*, a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* esetében néhány kivételtől eltekintve nem volt olyan lapszám (a Szovjetunió esetében ezt 1941 júniusától, az Egyesült Államok esetében 1941 decemberétől számítva értem), ahol ez a négy nagy ellenség ne szerepelt volna. Ugyanez vonatkozik a három nagyhatalmi vezetőre, Churchillre, Rooseveltre és Sztálinra is.

ri hadműveleteket. Gyakran visszatérő attribútuma volt a karikatúrákon szivar és a whiskysüveg. Mindazonáltal Chamberlain is sokszor jelent meg (még halála kapcsán is gúnyolódtak rajta a német vicclapok), esernyőjével egyetemben – minthogy a róla készült legismertebb fotók is így ábrázolják –, de a rajzok általában jelentéktelen, ijedt figuraként jelenítik meg, ellentétben a részeseknek és agresszívnek beállított Churchill-lel. VI. György király – tényleges politikai hatalom híján – még jelentéktlenebb alakként van ábrázolva, aki behódol Churchill és a többi nagyhatalmi vezető akarátának. Többször megjelentek még a brit had- és külügyminiszterek: Duff Cooper, Anthony Eden, Lord Halifax, Stafford Cripps és Leslie Hore-Belisha – utóbbi esetében a karikatúrák nem mulasztották el kihangsúlyozni zsidó származását. Az Egyesült Államok esetében leggyakrabban Rooseveltt és felesége, Eleanor (aki maga is aktív politikai szereplő volt) jelent meg a gúnyrajzokon. Ezek a rajzok igyekeztek minél jobban eltulozni a pár testi hibáit, a gyermekbénulásban szenvedő Rooseveltt gyakran mankókkal jelenik meg, feleségének pedig enyhén előreugró fogsorát nagyították a végletekig. Rajtuk kívül leginkább a zsidó származású politikusok kerültek terítékre, így például Henry Morgenthau pénzügyminiszter, vagy Fiorello La Guardia New York-i polgármester, emellett a hadsereg parancsnokai, többek között Douglas MacArthur és Dwight Eisenhower. A szovjet politikusok esetében az általában ördögien gonosznak ábrázolt, korbácsot a kezében tartó Sztálinon kívül Makszim Litvinov külügyi népbiztos és Ivan Majszkij londoni nagykövet vált a legtöbb-ször gúny tárgyává.²⁷

A karikatúraművészet egyik legrégebb óta alkalmazott eszköze az állatok szerepeltetése.²⁸ A vizsgált élclapokban gyakran személyesítettek meg az egyes nagyhatalmakat olyan állatok,

²⁷ A három nagyhatalmi vezetőn kívül említett egyéb politikusok megjelenésével kapcsolatban nem végeztem alaposabb kvantitatív kutatást, hivatali idejük alatt egyenként évente legfeljebb tíz-húsz alkalommal kerülnek említésre vagy jelennek meg karikatúrákon a *Fliegende Blätter*, a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus*, valamint a *Drótkefe* hasábjain. Többszörre azonban kulcsszerephez jutnak, címlap-karikatúrákon jelennek meg.

²⁸ Gerhard LANGEMEYER et al. (Hrsg.): *Bild als Waffe: Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. Prestel-Verlag, München, 1984. 128.

amelyek az adott ország címerében szerepeltek, vagy valamilyen módon kapcsolódtak az országhoz. Az Egyesült Királyság esetében ez a két címerállat, a brit oroszlán és a skót unikornis volt, valamint az angol bulldog, a Szovjetunió esetében a medve, az Egyesült Államok esetében pedig a Demokrata Párt szimbóluma, a szamár (minthogy Rooseveltt is demokrata politikus volt), illetve a címerállat, a fehérfejű rétisas, amit azonban valamennyi karikatúra keselyűként ábrázolt, minden bizonnyal azért, hogy véletlenül se lehessen összetéveszteni a német birodalmi sassal. A német sas is felbukkant néha a rajzokon, hogy megleckéztesse ezeket az állatokat vagy éppenséggel valamelyik ellenséges állam politikusát. Az ellenséges nagyhatalmak vezetői néha ezeknek az állatoknak a képében is megjelentek, máskor pedig különféle visszataszító állatokként (pók, varangy stb.), hogy még nevetségesebbnek és ellenszenvesebbnek tűnjenek.

Nagyon sokszor jelenik meg az a három figura is, aki a karikatúra-, illetve általában a képzőművészetben a három államot személyesíti meg. Az Egyesült Királyság esetében John Bull, akinek alakja köpcös testalkatánál fogva gyakran összemosódik Churchillével. Az Egyesült Államokat a hórihorgas, cilinderes Uncle Sam perszonalifikálja. Nagy, kampós orra alkalmassá tette arra, hogy a nemzetiszocialista propaganda alkalomadtán zsidónak állítsa be karakterét, szemléltetve, hogy Amerika a zsidó nagytőke markában van. A Szovjetuniót sokszor egy vöröskatona jelenítette meg, a Vörös Hadseregben használatos csúcsos sapkával, *budenovkával* a fején. Ezeket a figurákat a karikatúrák néha keverik az egyes államokat jelképező állatokkal, így találkozhatunk a lapokban cilinderes (sas)keselyűvel és *budenovkás* medvével is. Az egyes államokat sokszor azonosítják zászlóik, illetve az USA-t a dollárjel, a Szovjetuniót a vörös csillag is. A különböző szimbólumok sok esetben együtt szerepelnek a karikatúrákon, ami az alkotók túlzó didaktikusságának ékes bizonyítéka.²⁹ E jelképek használatában vannak eltérések is az

²⁹ A három figura, illetve az állatalakok „legrosszabb esetben” is két-három lapszámonként visszatérnek a három 1944-ig megmaradó német lapban.

egy-egy orgánumok között. A *Drótkefe* például Uncle Samet részese-
sítette előnyben Roosevelttel szemben.³⁰

A szerzők számtalan vallási-mitológiai elemet is felhasznál-
tak, mind az antik görög-római mitológiából, mind a bibliai tör-
ténetekből.³¹ Ezeket az elemeket módosítva, az eredeti történetet
átalakítva a karikatúrák olyan allegóriákat képeznek, amelyek
a háborús és politikai helyzet (vélt) aktuális állásáról, illetve az
ellenséghez való hozzáállásról adnak számot. Tamás Ágnes fel-
hívja a figyelmet arra, hogy az első világháború időszakához ké-
pest a második világháború időszakában jóval kevesebbszer sze-
repelnek antik mitológiai alakok a vicclapokban, Magyarország
esetében szinte teljesen elmaradnak, ami a latin és az ógörög
nyelvek iskolai oktatásának visszaszorulásával van összefügg-
ésben.³² Ezzel együtt a német újságokban még ha kevesebb
ilyen rajz is van, összességében még mindig építettek az antik
mitológiai asszociációkra. Példának okáért Mars hadistenről a
Simplicissimus-ban és a *Fliegende Blätter*-ben tíz-tizenöt rajzot
találtam (míg a *Kladderadatsch*-ban csak hármat), ami nem túl
sok, de rajta kívül még rengeteg istenség, mitikus hős szerepel.
A *Drótkefében* például csupán négy karikatúrán fedeztem föl
Marsot, de még így is akad bőségesen példa mitológiai alakok-
ra, a tengerek istenétől, Neptunusztól kezdve a Kolosváry-Borcsa
Mihályt a Sajtókamara élén végzett munkájáért megdicsérő
Herkulesig³³ mások is feltűnnek az újságban, s a *Magyarországban*
is van ilyenre példa, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A fentebb említett szimbólumok jelentős része már a német
és a magyar élclapok történetének korábbi időszakában is jelen

³⁰ Az amerikai elnök általában tíznél kevesebbszer jelenik meg a lapban
egy évben.

³¹ Az ókori görög-latin mitológiai elemek esetében nagyon gyakori szereplő
például a háborút megszemélyesítő Mars és ellentétpárja, a békét jelképező
Pax, a tengeri hadviselés okán Neptunusz, vagy például az idő múlása felett
örkődő Kronosz. Sokszor visszatérő bibliai motívum többek között a pokol,
valamint a paradicsom (illetve az onnan való kiűzetés), a megfeszítés és a
feltámadás stb. A témáról lásd bővebben Tamás Ágnes már említett munkáit.

³² TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. 255–256.

³³ Piri Kálmán rajzán Herkules Augiász istállójának kitakarításánál (amit
Herkules vitt véghez) is nagyobb munkának titulálja a magyar sajtóban vég-
hezvitt „nagytakarítást”. *Drótkefe*, 1944/17. (április 21.) 1.

volt, például az első világháború alatt publikált háborús propagandakarikatúrák ikonográfiájának is részét képezték. A német lapok karikaturistái esetében a személyi folytonosság még inkább elősegítette ezeknek a szimbólumoknak a tudatos használatát. Ha a német élclapok első világháborús karikatúráit összevetjük a második világháború időszakában készűttekkel, sok esetben olyan fokú hasonlóságok fordulnak elő, hogy a karikatúrák értelmezését elősegítő szöveg mellékletek nélkül némelyik rajzról nehéz lenne megállapítani, melyik háború idején készült.

A háború tétje: a Föld sorsa és Európa sorsa

Két olyan motívumot választottam ki alaposabb áttekintés céljából, amely a vonatkozó szakirodalomban kevesebb figyelmet kapott. Mindkét motívumhoz kapcsolódik egy-egy ókori görög mitológiai történet is, melyek megjelenését szintén görcső alá veszem. Az egyik motívum a földgolyó, ami – tudatosítva az olvasóban, hogy valóban egy „világháború” korát éljük – azt hivatott kifejezni, hogy a háborúban az egész világ sorsa a tét, illetve hogy a szövetséges nagyhatalmak, valamint a zsidóság az egész világ feletti uralom megszerzésére törekszik. Ehhez kapcsolódik a glóbuszt (az ókori görögök hite szerint eredetileg a gömbölyű égboltot) a vállain tartó Atlasz alakjának felbukkanása. A másik motívum az Európát jelképező nőalak, aki néha önmagában jelenik meg, néha pedig Európa föníciai királylány és az őt bika képében elrabló Zeusz mítoszába ágyazva.

A valamennyi kontinensre kiterjedő és a világtérképet átrajzoló második világháború idején a vizuális média valamennyi szegmensében elterjedt a térképek ábrázolása,³⁴ továbbá ehhez kapcsolódóan a világtérképet háromdimenziósan megjelenítő földgömb is (jól mutatva ezzel az aktuális geopolitikai helye-

³⁴ Nagy tradícióra tekintenek vissza egyébként a humoros térképábrázolások is, amelyek az I. világháború idején élték virágkorukat. Lásd például TAMÁS Ágnes: *A Nagy Háború karikatúrákon*. In: TAMÁS Ágnes – VAJDA László (szerk.): *A magyar politikai karikatúra története*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018. 103.

tet), gondoljunk csak *A diktátor* című 1940-es film híres jelenetére, ahol a Hitlert kigúnyoló Chaplin egy földgömbbel játszik.³⁵ A motívum jól kombinálhatónak bizonyult a vicclapokban Atlasz történetével is, még egyértelműbben megmutatva a valós vagy egyeseknek kívánatos hatalmi viszonyokat.

Mikor maga Atlasz tűnik föl a karikatúrákon, a szövetséges nagyhatalmak „képviselőiben” megjelenő figurák hozzá képest mindig sokkal gyöngébbnek és kisebb méretűnek vannak megrajzolva. Az alkotók ezzel kívánják jelezni, hogy ezek az államok nem alkalmasak arra, hogy a világot uralják – márpedig a rajzokon éppen ezt akarják elérni, amit a földgömb átvételére tett kísérlet szimbolizál. A *Fliegende Blätter*ben Croissant grafikáján a liliputi Uncle Samet mint „kis Atlaszt” láthatjuk, amint vágyakozva tekint fel a „nagy Atlaszra”, aki lesajnálóan néz vissza rá, gúnyolódva szándékán: „Ejj, ejj, nézzenek oda, pont Uncle Sam, ez a világboldogító akar engem felváltani?”³⁶ A *Kladderadatsch*ban, *A világ elnöke* című karikatúráján maga Rooseveltt nyújtja a két kezét földgolyóért, miközben felesége azt mondja a titánnak, hogy férje ehhez a munkához sokkal jobban ért: „Jól van, Mr. Atlasz, adja szépen oda az uramnak, ő sokkal jobban csinálja!”³⁷ Azáltal, hogy Eleanor Rooseveltt van megszólaltatva a férje helyett, a lap egyszerre élcelődik a First Ladynek a korszakban szokatlanul férfias viselkedésén és emeli ki az elnök gyengeségét.

Uncle Sam és Rooseveltt gyakran kap olyan epitheton ornansokat a náci propagandában, melyek a „világ” szót is tartalmazzák („világuralkodó”, „világelnök”, „világboldogító”), ezzel jelezve, mi is az Egyesült Államok vágyálma értelmezésük szerint: a világ feletti uralom megszerzése. Ezeket az állandó jelzőket szatirikus éllel használják a vicclapok, hiszen mindig olyan kontextusban jelennek meg, ahol minden más elem pont

³⁵ Davisi BOONTHARM: *Sketch and Script in Cultural Mapping*. In: Nancy DUXBURY–W. F. GARRETT–PETTS–Alys LONGLEY (eds.): *Artistic Approaches to Cultural Mapping: Activating Imaginaries and Means of Knowing*. Forrás: <https://books.google.hu/books?id=NQxpDwAAQBAJ&pg> (Letöltve: 2019. 03. 13.)

³⁶ *Fliegende Blätter*, 1943/5109. (június 24.) 349.

³⁷ *Kladderadatsch*, 1942/22. (május 31.) 339.

az erre a szerepre való erkölcsi és politikai alkalmatlanságukra utal. A Földet vállain cipelő Atlasz egymagában jelenik meg a *Simplicissimus*-ban Gulbransson 1940-es rajzán.³⁸ Éppen amiatt panaszkodik, hogy az angolkór foltjai már több, mint négyszáz éve csúfítják el a bolygó testét, ezért éppen itt az ideje azt „vegyi úton megtisztíttatni”, egyszóval felhatalmazza a németeket az angolok elleni hadviselésre. Az „angolkór” kifejezés itt a világot megkárosító brit gyarmatbirodalom metaforája.

Más rajzokon a nagyhatalmi vezetők jelennek meg Atlasz szerepében. A *Simplicissimus*-nak két ilyen karikatúrája van: az egyik 1942 decemberéből származik, ezen Rooseveltt reggeli torna gyanánt veszi vállára a glóbuszt (szemmel láthatóan rogyadozik annak súlya alatt), készülve jövőbeli szerepére mint Atlasz.³⁹ A másik karikatúra a lap legutolsó, 1944. szeptember 13-i számának címlapján szerepel. Itt Rooseveltt és a félig-meddig medvévé átvedlett Sztálin már egyenrangú félként tartja vállain a vértől csöpögő földgolyót, Churchill azonban egészen apró méretű hozzájuk képest, s csak két szövetségese fenekét támasztja, ami jelzi, hogy azért ő is Atlasznak hiszi magát.⁴⁰ Ez a karikatúra jól mutatja, hogy előszeretettel ábrázolták a német vicclapok kiegyensúlyozatlannak a három nagyhatalom viszonyát. Ennek a hármas szövetségnek az esetleges felbomlása megnövelhette volna a németek esélyét a győzelemre, talán ennek a lehetőségét kívánják előrevetíteni a vicclapok.

Már nem Atlasz történetére reflektál, de szintén jó példa a kiegyensúlyozatlan viszony ábrázolására ugyanebből az évből Gulbranssonnak az *Uncle Sam vágyálma* címet viselő karikatúrája, ahol Uncle Sam „disznófejű (és disznótestű) Nagyúrként”, az egész világ uraként pózol, s lábai alatt hever egy Churchill-fejű szivarozó oroszlán és egy Sztálin-fejű medve, mutatva, hogy az Egyesült Államok uralma alá kívánja hajtani a két nagyhatalmat.⁴¹ Ezen a rajzon a földgolyó már országalmaként jelenik meg Uncle Sam bal kezében, míg jobb kezében egy király-sakk-

³⁸ *Simplicissimus*, 1940/37. (szeptember 15.) 433.

³⁹ *Simplicissimus*, 1942/52. (december 23.) 832.

⁴⁰ *Simplicissimus*, 1944/37. (szeptember 13.) 421.

⁴¹ *Simplicissimus*, 1944/3. (január 19.) 25.

figurát tart jogarként, amin két dollárjel látható. A karikatúra mindenképpen fel akarta hívni az olvasó figyelmét arra, hogy Amerika a nagytőke segítségével kívánja megvalósítani világuralmi törekvéseit, ezért Uncle Sam hasára is egy hatalmas dollárjel van rajzolva, valamint ajkai egy fémcsatos pénztárca száját formázzák. A brit oroszán és a szovjet medve egy másik *Simplicissimus*-karikatúrán is megjelenik a földgolyó társaságában; Schulz rajzán a medve haragosan próbálja leparancsolni a földgolyó tetejéről az oroszánt, mondván, hogy most már az ő ideje jött el: „Takarodsz le azonnal a földgömből, most az egyszerű én fogom bemutatni a világszámot!”.⁴² A *Fliegende Blätter* is a brit gyarmatbirodalom bukását indikálja azon a rajzon, ahol John Bullt láthatjuk a földgolyó tetején ülve és pipázva, amint szó szerint pénzcspot csinál a Földből, ugyanis egy nyomós kút segítségével érméket szivattyúz a glóbuszból a pénzeszsákjaiba – a kép címe azonban *Egyszer volt, hol nem volt*, jelezvén, hogy mindez már a múlté.⁴³

A lapban több variáció is megjelenik arra nézve, hogy a jelenben éppen kik a világuralkodói szerep várományosai, többször azonban jelzik a képcímek vagy a képaláírások, hogy mindez csak vágyálom. Vannak olyan rajzok, ahol egyedül az Egyesült Államok akarja megkaparintani az egész földkerekséget, egy karikatúrán Uncle Sam egymaga ölelgeti kéjesen vigyorogva a földgömböt.⁴⁴ Máskor Rooseveltt a Világ Királyaként ül trónszékén a Föld tetején, nyakában azonban Dávid-csillag, trónja hátamláján pedig vörös csillag látható.⁴⁵ A kép üzenete egyértelmű: Rooseveltt valójában a zsidók és a szovjetek akaratát szolgálja ki.

Olyan rajzot is találhatunk a lapban, amelyen Rooseveltt kígyó módjára próbálja egyben bekebelezni a földgömböt.⁴⁶ A Föld elfogyasztásának, illetve késsel-villával való felszeletelésének motívuma még sok alkalommal megjelenik a *Fliegende Blätter*ben, máskor például Rooseveltt Sztálinnal ül neki a Föld elfogyasztá-

⁴² *Simplicissimus*, 1944/2. (január 12.) 15.

⁴³ *Fliegende Blätter*, 1944/5173. (szeptember 21.) 133.

⁴⁴ *Fliegende Blätter*, 1944/5173. (szeptember 21.) 139.

⁴⁵ *Fliegende Blätter*, 1944/5171. (szeptember 7.) 114.

⁴⁶ *Fliegende Blätter*, 1942/5082. (december 24.) 407.

sának – Rooseveltnagyvonalúan átengedi Sztálinnak Európát, Churchillt kihagyják a lakomából, neki csak a szósz marad –,⁴⁷ vagy egy „zsidó plutokrata” instrukciójának megfelelően szeleteli fel a glóbuszt,⁴⁸ de olyan rajz is van, ahol a „zsidó plutokrata” egyedül kebelezte be az egész Földet, s kidudorodó hassal, jóllakottan cigarettázik.⁴⁹ Ez utóbbi a zsidóság vágyálma a háború utánra a lap értelmezése szerint. A Föld felosztásának és elfogyasztásának motívuma nem a náci propaganda találmanya, hanem egy visszatérő toposz a karikatúraművészetben, aminek feltehetően James Gillray angol karikaturista egy 1805-ös munkája volt az archetípusa, ahol Napóleont és William Pitt brit miniszterelnököt láthatjuk, amint szilváspuding gyanánt szeletelik fel a glóbuszt.

Sok rajzon lehetünk a Föld megrongálásának, lángba borításának a szemtanúi, amit mindig az ellenség okoz a háborúskodásával, felmentve ezzel a németeket a háborús felelősség alól. A *Kladderadatsch*-ban több karikatúrán is hús módjára sütögeti a földgolyót az ellenség, egyszer a „zsidók Marsa”,⁵⁰ másszor Rooseveltné és felesége.⁵¹ A *Fliegende Blätter* egyik rajzán Churchill őrvongva ver szét több földgömböt is a kalapácsával, mondván, hogy épp a „tengelyhatalmakat” (szóvicc, mely a Föld tengelyére is utal) pusztítja el,⁵² míg egy másikon Rooseveltné, a focista épp jó nagyot fejel a Föld-labdába.⁵³ Ez utóbbi rajzon az amerikai elnök két mankóját fogva rohan, és mert a rajz *Az USA legnagyobb sportembere* címet viseli, a lap tehát lábai benuultságán is gúnyolódik. Figyelemre méltó a folyóiratban *Croissantnak* az a karikatúrája is, melyen Uncle Sam, a *Világboldogító* bőségszarujából ontja a lángoló Földre Amerika különféle „vívmányait”: dollárbankókat, a hollywoodi filmeket (ezt filmtekercsek jelképezik), Mickey egerek hadát, a rágógumit, rakétákat, gránátokat és

⁴⁷ *Fliegende Blätter*, 1942/5049. (május 7.) 299.

⁴⁸ *Fliegende Blätter*, 1941/4998. (május 15.) 239.

⁴⁹ *Fliegende Blätter*, 1944/5137. (január 13.) 17.

⁵⁰ *Kladderadatsch*, 1943/45. (november 7.) 587.

⁵¹ *Kladderadatsch*, 1941/45. (november 9.) 668.

⁵² *Fliegende Blätter*, 1941/5047. (április 23.) 261.

⁵³ *Fliegende Blätter*, 1944/ 5156. (május 25.) 244.

a foszforbombát.⁵⁴ Nemcsak az amerikai politika, hanem egyben az amerikai kultúra éles bírálata is a kép, ezek a „vívmányok” mind pusztító fegyverekként hullnak alá. Uncle Sam gúnyt űz a szabadság eszményéből is, a Szabadság-szobor sugárkoronáját viseli a cilinderén, fáklyáját pedig szivarként tartja a szájában. A jelenetre áldását adja Sztálin és Churchill is, akik a kép bal és jobb felső sarkában, meztelen puttóként vannak ábrázolva. Lángoló földgolyóval a *Simplicissimus*ban is találkozhatunk a *Hajsza a győzelemért* című rajzon, ahol Uncle Sam és John Bull a szovjet medve hátán vágatnak a győzelmet jelképező babérkoszorú után, azt azonban egy csontváz (tudniillik a Halál) viszi magával, miközben rátapos a Földre, vagyis a három szövetséges a biztos vereségbe fut, s közben a Földet is elpusztítják.⁵⁵ A rajzot minden bizonnyal Rudolf Henneberg német festő *Hajsza a szerencséért* című 1868-as allegorikus festménye ihlette, melyen egy vadász Fortuna szerencseistennőt üldözi, nyomában azonban ott lohol a Halál (míg ezen a rajzon szerepcsere történt, a Halált üldözik). Fortuna a festményen egy gömbön állva halad, mely az istennő egyik fontos attribútuma a szerencse kereke mellett, s az éggömböt is jelképezi (amiről könnyedén asszociálhatunk a földgömbre). A *Simplicissimus*ban megjelent rajz nagyon hasonlít Olaf Gulbranssonnak egy még 1915-ben megjelent munkájához (ugyancsak a *Simplicissimus*ból), melynek címe: *Hajsza a szerencséért*.⁵⁶ Itt a németek két háborús fő ellenfelét megtestesítő John Bull és Marianne üldözik mindhiába a glóbuszt bokái közé szorító Fortunát. A vizsgált német vicclapokban már az első világháborús karikatúrákon sok más alkalommal is megjelent a földgömb, általában az Egyesült Királysággal és a brit gyarmatbirodalommal kapcsolatban. A *Simplicissimus*ban például Gulbransson egy 1917-es grafikáján (melynek címe: *A világ felszabadítója*) egy talpig páncélba öltözött német lovag (sisakján fekete, fehér és vörös színű tolldiszek láthatóak) éppen kardjával vagdossa le a glóbuszt magához ölelő brit polip csápjait.⁵⁷

⁵⁴ *Fliegende Blätter*, 1944/5150. (április 13.) 169.

⁵⁵ *Simplicissimus*, 1943/33. (augusztus 18.) 437.

⁵⁶ *Simplicissimus*, 1915/36. (december 7.) 421.

⁵⁷ *Simplicissimus*, 1917/3. (április 17.) 29.

A földgolyó motívumát a *Drótkefe* és a *Magyarság* is felhasználta. A *Magyarság* a német vicclapokhoz hasonló kontextusban használja ezt a jelképet egy 1942-es karikatúrán: Rooseveltmankói társaságában, a Szabadság-szobor koronájával a fején ül egy fotelben, amit Dávid-csillagok és vörös csillagok díszítenek, és egy hatalmas földgömböt szemlél egy medve társaságában. Ismét megjelenik tehát a vád, hogy Rooseveltnemcsak a zsidóság, hanem egyúttal a bolsevizmus malmára hajtja a vizet.⁵⁸ Ezt az elgondolást támasztja alá az is, hogy a kép többes számot alkalmazva, az *Amerika urai* címet viseli. Amerika urai a Földet egy nagy pénzeszsáknak tekintik, méghozzá szó szerint, a földgömb ugyanis pénzeszsákként van ábrázolva, a zsák szája a gömböt tartó félhold alakú tartószerkezet felső illeszkedésénél látható. A lapban a *Fliegende Blätter*hez hasonlóan a brit gyarmatbirodalom alkonyáról is jelent meg rajz, ahol a brit oroszánt láthatjuk, mancsai között egy „Bírodalom” felíratú földgömbbel, amelyre két oldalról az amerikai keselyű (átvételtre kerül tehát a német lapok koncepciója) és a szovjet medve les nyálcsorgatva – vagyis már készülnek a világ fölötti hegemonia megszerzésére.⁵⁹ A földgolyó „megrongálása” is megjelenik, méghozzá a krisztusi szenvedéstörténet felhasználásával, 1940 húsvétján: a *Nagypéntek 1940* című rajzon töviskorona sebzi meg a Földet.⁶⁰

A *Drótkefe* Beneš kigúnyolására használta fel a motívumot *A londoni örültek tanyája* című rajzon,⁶¹ ahol a politikus bohócnak öltözve őrvjng a bolondokházában egy földgömb előtt. Dühének az az oka, hogy nem tudja feldarabolni Magyarországot. Jeny Jenő karikatúráján tehát a glóbusz a magyar mikrokozmoszt jelképezi. Egy másik rajzon visszaköszön a zsidók (a karikatúra címe szerint a New York-i szabadkőművesek) háború utáni vágyálmanak kérdése. A karikatúrán egy kaftános-szörmekalapos haszid zsidó éppen egy földgömbre mutat pálcájával, felvázolván a keménykalapot, inget, nyakkendőt és ballonkabátot viselő többi zsidónak a tervet a háború utánra: „Ha netalán tán mégis

⁵⁸ *Magyarság*, 1942/250. (november 5.) 7.

⁵⁹ *Magyarság*, 1943/45. (február 28.) 13.

⁶⁰ TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségekpei...* I. m. 262.

⁶¹ *Drótkefe*, 1942/4. (október 2.) 5.

megnyerjük ezt a háborút, akkor persze megint úgy kell felosztani a világot, háború legyen belőle. Végül a népek mind felfalják egymást és mienk lesz az egész világ!”.⁶² A zsidóság itt megint csak a legfőbb felbujtóként jelenik meg, akinek a háborúskodás az érdeke. Amerika háború utáni vágyálma is megjelenik Szűr Szabó József 1941. januári rajzán, ahol Uncle Sam drótostótnak öltözve (széles karimájú kalapban és bocskorban) ügyködik a darabjaira hullott Föld összedrótozásán – sikertelenül.⁶³ A lap tehát már az Egyesült Államokkal való hadiállapot beállta előtt is rossz szemmel nézte az ország politikai ténykedését. Ezt jól mutatja a kép címe, mely él a gyanúperrel, hogy: *„A háboru után világbirodalmat akarnak összeállítani a megmaradt angolszász területekből.”*

Európa és a bika mítoszának ábrázolásai a német vicclapokban mindig arra utaltak, hogy Európa elégedett a német hódításokat követően kialakult helyzettel, a Harmadik Birodalom akarata egyben az egész kontinens akaratát fejezi ki, ami a számára csak káros három szövetséges nagyhatalom befolyásának megszűnése. A mítosz képi megformálásánál az alkotók mindig átírták az alaptörténetet.

Az eredeti történethez az a *Simplicissimus*-karikatúra áll a legközelebb, ahol a bika valóban elnyargal a hátán Európával a vízen át, miközben a három szövetséges nagyhatalom vezetője üldözi őket.⁶⁴ Sztálin korbáccsal, Churchill esernyővel, Rooseveltt pedig a mankójával tesz fenyegető mozdulatot, Európa viszont hosszú orrot mutatva csüfolódik az agresszorokon, s mellette repül a békegalamb is, olajággal a csőrében; Európa tehát nem kér többet a háborúskodásból – üzeni a vicclap. A rajz címe (*Európa és a többiek*) azt jelzi, hogy ezek a nagyhatalmak már nem az új Európa részei. Vagyis ezek a „többiek” a kosellecki értelemben vett „ők” megtestesítői a rajzon. Az újságban található másik idekapcsolódó rajzon a vörös szovjet bika az agresszor, szarvával átszúrja a hátán fekvő nőalakot.⁶⁵

⁶² *Drótkefe*, 1942/21. (május 22.) 4.

⁶³ *Drótkefe*, 1941/4. (január 24.) 7.

⁶⁴ *Simplicissimus*, 1941/52. (december 24.) 823.

⁶⁵ *Simplicissimus*, 1943/49. (december 8.) 629.

A *Fliegende Blätter*ben bika helyett egy Rooseveltt arcat, és a nyakában vörös csillagba foglalt sarló-kalapácsos jelvényt viselő számár (az amerikai Demokrata Párt szimbólumállata) próbálja megköörnyékezni Európát, aki azonban csak nevet a vicsorgó állat láttán.⁶⁶ A „modern Zeus” próbálkozását gúnyversike teszi még komikusabbá: „Mily esztelenség–alig lehet elhinni–a csacsi szeretné–Európát elrabolni!” Egy másik rajzon John Bull próbálna meg felülni a bikára Európa mellé, hogy fenntartsa az európai hatalmi egyensúlyt (Churchill egyik gyakran hangoztatott célja a háború idején), a bika azonban felrúgja őt.⁶⁷

A *Kladderadatsch* kihasználja a lehetőséget, hogy az angol *bull* szó „bikát” jelent, így az angliai csata idején John Bull helyett egy bika szimbolizálja Nagy-Britanniát (oldalán a foltok a Brit-szigeteket formázzák).⁶⁸ A rajzon a föníciai királylány éppen pálcájával leckézteti a láncra vert bikát. A lánc egy kötömbhöz van erősítve, melyen a „blokád” szó olvasható, s amely elválasztja a bikát Európától, ezzel jelezve, hogy a németek szándéka elvágni az Egyesült Királyságot a kontinenstől.

A *Magyarság* is élt a lehetőséggel, hogy saját szájíze szerint átköltse a mítoszt. Az „*Európa elrablása*” (*avagy egy rosszul sikerült próbálkozás*) című rajzon Churchill mint revolveres bandita próbálkozik Európát elrabolni, mire az üldözőbe veszi a bikával.⁶⁹ A kép üzenete egybecseng a német vicclapok azonos tematikájú karikatúráinak üzenetével.

Európa alakja több ízben is felbukkan a lapokban a görög mitológiai kontextust nélkülözvén. Keresztre feszítve jelenik meg például a *Drótkefében*.⁷⁰ A *Zsidó vágyálom* címet viselő rajzon a keresztet Roosevelt, Churchill és a zsidók állják körül. A rajzot a lap a *Kladderadatschtól* vette át, ahol a *Júdás vágyálma* címmel szerepel a kép.⁷¹ A Krisztus megfeszítésének történetét újragondoló rajz szerint a két politikus és a zsidók elárulták és kínhalál-

⁶⁶ *Fliegende Blätter*, 1943/5085. (január 14.) 28.

⁶⁷ *Fliegende Blätter*, 1940/4959. (augusztus 15.) 77.

⁶⁸ *Kladderadatsch*, 1941/15. (április 13.) 181.

⁶⁹ *Magyarság*, 1942/292. (december 28.) 24.

⁷⁰ *Drótkefe*, 1944/21. (máj. 19.) 1.

⁷¹ TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. 261.

ra ítélték Európát, melynek krisztusi szenvedéseket kell kiállnia gonoszságuk miatt. A kép egyúttal azonban a megváltás és a feltámadás ígéretét is magában hordozza. A rajzról Tamás Ágnes is említést tesz könyvében, továbbá megjegyzi, hogy ez a bibliai motívum összességben többször fordul elő a magyar lapokban és a *Kladderadatsch*-ban ebben az időszakban, mint az első világháború idején, emellett pedig felhívja a figyelmet a „keresztrefeszített Európa” kifejezés gyakori használatára a második világháború idején.⁷²

A *Fliegende Blätter*-ben több olyan rajz is van, melyen bika nélkül jelenik meg Európa. Az egyikén⁷³ például Európa éppen egy brit katonát fenekel el virgáccsal, hogy az ne követhessen el több vétséget (a németek számára kedvezőtlen kimenetelű krétai csata után járunk egy hónappal). Európa ezen a rajzon erősnek és vadnak van ábrázolva. Egy másik rajz már elegáns megjelenésű, védtelen nőnek ábrázolja, kihangsúlyozva ezzel az őt megtámadó, és ruháit leszaggató két alak, a „zsidó plutokrata” és egy afroamerikai vadállatiasságát.⁷⁴ A két ember Amerikát testesíti meg, és a rajz címe (*Amerika vágyálma – Európa sorsa*) figyelmeztet, hogy Európa erre a sorsra jut az amerikaiak győzelme esetén.

Jól szemlélteti a folyóiratban a kosellecki „mi” és „ők” elkülönülését az a Bauer-címlaprajz, amelyen Európa (ismét elegáns nőalak, vörös kisestélyiben) éppen egy régi földrészről egy újra lép át, a „rég Európából” az „új Európába”.⁷⁵ Az „új Európa” területére két hatalmas emberi kar segíti át, az egyikén horogkeresztes karszalag, a másikon fasces-szal ellátott olasz címerrel díszített karszalag – vagyis pars pro toto a németek és az olaszok. A két földrész közti szakadékban, a „rég Európához” közel a szivarozó Churchill ül szigonyt tartó, hájas Neptunuszként, s kijelenti, hogy ő bizony nem ismeri el az „új Európát”. A rajz értelmezésében a náci Németország és a fasiszta Olaszország a „mi”, az „új Európa” megalapozója, amelyik egyértelműen elhatároló-

⁷² Uo.

⁷³ *Fliegende Blätter*, 1941/5006. (július 10.) 27.

⁷⁴ *Fliegende Blätter*, 1943/5125. (október 21.) 193.

⁷⁵ *Fliegende Blätter*, 1940/4975. (december 5.) 265.

dik az „ők”-től, vagyis a britektől, akik a „régí Európa” képviselői, amelynek azonban már leáldozott, mert egész Európa elfordul az Egyesült Királyságtól. A rajz 1940 decemberében, fél évvel a dunkerque-i veresége után jelent meg, így a szakadék akár a kontinentális Európát a Brit-szigetektől elválasztó Doveri-szorost is jelképezheti, ezzel is erősítve a két földrész elkülönülését. Churchill megszólítása a kép alatt így hangzik: „Ő ott a szakadékban”, ami a britek vereségére is utalhat.

„Pozitív karikatúrák”. Idealisztikus rajzok a szatíra szolgálatában

A német szatirikus lapokban található képek külön csoportját képezik azok a munkák, melyek a Wehrmacht katonáit és azoknak hadi tetteit, illetve a fronton vagy éppen szabadságolásukon töltött mindennapjait örökítik meg. Ezeknek a célja emléket állítani a német hadsereg hőstettei előtt (néha egyúttal az ellenségből is gúnyt űzve), kifejezni a velük való szolidaritást, valamint buzdítani a háterszágiakat, hogy a maguk módján ők is harcoljanak Németország győzelméért, ahogyan ezt az élclapok is teszik propagandamunkában való részvételükkel. A lapok nem a „totális háború” 1943. február 18-i meghirdetésével kezdték el buzdítani a civil lakosságot az aktivizálódásra, hanem már a kezdetektől is jellemezte őket ez az attitűd.

A német katonákat ábrázoló rajzok vagy idealisztikusak, vagy pedig a „pozitív karikatúra”⁷⁶ műfajába tartoznak. A „pozitív

⁷⁶ A „pozitív karikatúra” terminológia használata anakronisztikusnak hathat, mivelhogy a vizsgált korszakban eddigi ismereteink szerint nem volt használatos, az 1950-es évek keletnémet szocialista kultúrpolitikai terminológiájában jelent meg a *Neues Deutschland* című napilap és egyúttal az egyetlen akkortájt létező keletnémet vicclap, a *Frischer Wind* főszerkesztőjeként is működő Walter Heynowski jóvoltából, a „pozitív humor” és a „pozitív szatíra” kifejezésekkel egyetemben. Lásd: Joachim W. JAEGER: *Humor und Satire in der DDR. Ein Versuch zur Theorie*. R. G. Fischer, Frankfurt, 1984. 51–52.; Harald OLBRICH: *Zwischen Utopie und satirischem Ornament? Aufbruch und Brüche in der DDR-Karikatur der fünfziger Jahre. Kritische berichte*, 1993/2. 5–26. Takács Róbert történész alkalmazza még a „pozitív propaganda” szókapcsolatot is szocialista propagandakarikatúrákkal foglalkozó tanulmányában: TAKÁCS RÓBERT: *Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az*

karikatúra” lényege, hogy amennyiben a bajtárs és az ellenség együtt jelenik meg az adott rajzon, csak az utóbbi ábrázolása karikaturisztikus, míg az előbbit nem szabad nevetség tárgyává tenni, sőt az ellenséggel szembeni erkölcsi felsőbbrendűséget kell kifejeznie, ami nemegyszer sokkal kedvezőbb testi adottságokkal is társul. Ilyenformán egyértelműen megmutatkozik, hogy az adott alkotáson kik tartoznak a „mi”, illetve az „ők” csoportjába, s hogy a két csoporthoz eltérő konnotációk kapcsolódnak. Ezek a lelkesítő szándékú karikatúrák a németek „végső győzelmének” ígéretét hordozták magukban, ebben áll „pozitív” mivoltuk. Ez a kettős mérce az ábrázolásmódban már az első világháború alatti német és magyar propagandakarikatúrákat is jellemezte,⁷⁷ valamint a háború utáni keletnémet és magyar szocialista karikatúraművészetnek is meghatározó eleme volt.⁷⁸

A „pozitív karikatúrák” csoportjába sorolható rajzon a Wehrmacht harcosai valamelyik nagyhatalom vezetőjét, vagy az adott nagyhatalmat jelképező figurát leckéztetik. A *Kladderadatsch*-ban Johnson egyik 1940-es címlap-karikatúráján például egy jókora husáanggal fenekeli el a térdére ültetett Churchillt,⁷⁹ ugyanebben az évben a *Fliegende Blätter*-ben egy bajtársa pedig John Bullt borítja fel puskatusával.⁸⁰

Ezekkel a rajzokkal a lapok mindvégig hitet tesznek a németek „végső győzelme” mellett, még a Wehrmacht súlyos vereségei idején is, melyeket az elhallgatás mellett néha a relativizálás módszerével próbálják meg elbagatellizálni. Jó példa erre az

1950-es években. *Médiakutató*, 2003/1. 45–60. Ezek a kifejezések mind arra utalnak, hogy a szocialista élnek és a szocialista karikatúrának lelkesítenie kell a munkásosztályt a szocializmus építése, valamint a tőkésosztály és az imperializmus elleni harc iránt. A náci „pozitív karikatúráknál” ugyanazok az alapelvek érvényesültek, mint később a – nemcsak a keletnémet, hanem valamennyi keleti blokkhoz tartozó ország élclapjaiban publikált – szocialista karikatúráknál.

⁷⁷ Lásd például: TAKÁCS Róbert: *Háború és ellenségkép a Borsszem Jankó című élclapban*. In: KLESTENITZ Tibor–PAÁL Vince: *Médiatörténeti tanulmányok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018. 57.; TAMÁS Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségekpei...* I. m. 50–52.

⁷⁸ Lásd bővebben: 58. lábjegyzet.

⁷⁹ *Kladderadatsch*, 1940/44. (október 27.) 505.

⁸⁰ *Fliegende Blätter*, 1940/4953. (július 4.) 8.

a „pozitív karikatúra”, amelyik a németek sztálingrádi vereségét követően nem sokkal, 1943. február 17-én jelent meg a *Simplicissimus*-ban, *Sztálingrád szelleme* címmel.⁸¹ Itt a mérges arcú Sztálint láthatjuk az orosz télben fagyoskodni Sztálingrád romjaitól nem messze, aki fölé egy német katona gulliveri méretű szelleme tornyosul, intve a szovjet diktátort: „Azt hiszed, hogy legyőztél, Sztálin, de én foglak legyőzni téged!” A mondat az igeidők ügyes megválasztásával ugyan nem tagadja le nyíltan a csata elvesztését, de a katona természetével egyértelműen a németek győzelmét vetíti előre, valamint a Wehrmacht hősiessé magatartására is utal. Az ilyen típusú rajzok híven tükrözik a goebbelsi propaganda Sztálingrád utáni irányelveit, miszerint a német katonák halálának hősiességét kell kihangsúlyozni a médiában, illetve hogy a német lakosságot meg kell győzni Németország „végső győzelmének” bizonyosságáról.⁸² Az első világháborúban is hasonlóak voltak a német katonák hősiességét patetikus módon bemutató rajzok. A fent említett képre hasonlít például a *Kladderadatsch* egyik rajza 1917-ből, amelyen a képen a germán harcosnak (talán a Nibelung-mondakörből ismert Siegfriednek, minthogy a képhez tartozó szöveg az akkoriban épülő Siegfried-vonal hatékonyságát hivatott igazolni) öltöztetett, jobb kezében kardot tartó, de modern sisakot viselő, lángnyelvek és füstfelhők közül előtűnő német katona gulliveri alakja magasodik fenyegetően az öregasszonynak ábrázolt Marianne és a gnómszerű John Bull fölé.⁸³ A *Simplicissimus*-nak még az egyik utolsó, 1944. augusztus 30-i számában is megjelenik egy „pozitív karikatúra”, ahol a német katona a szövetséges hatalmak politikusai fölébe magasodva figyelmezteti őket, nagyot tévednek, amikor azzal hancegnek, hogy csak „az a vacak néhány ezer kilométer” választja el őket a győzelemtől, mert még vele is számolniuk kell.⁸⁴

A *Drótkefében* is találkozhatunk „pozitív karikatúrákkal”. Az egyik ilyen, 1944 májusából származó rajzon például egy izmos, félmeztelen magyar honvédlegény hívja ki verekedni Uncle

⁸¹ *Simplicissimus*, 1943/7. (február 17.) 100.

⁸² David WELCH: I. m. 136–139., 152.

⁸³ *Kladderadatsch*, 1917/19. (május 13.) 284.

⁸⁴ *Simplicissimus*, 1944/35. (augusztus 30.) 399.

Samet és John Bull-Churchillt, akik szemmel láthatóan sokkal gyengébbek, alacsonyabbak és csúnyábbak nála.⁸⁵ A rajz mintegy biztatásul szolgál a magyar hadsereg számára, hogy minden erejükkel álljanak ki a németek mellett a szövetségesek elleni harcban, s még a szövetségesek nyilvánvaló harci fölény ellenére is náluk erősebbnek állítja be a magyar hadsereget ezzel az allegorikus képpel. A karikatúra nagyon hasonló azokhoz a szocialista propagandarajzokhoz, ahol a jókötésű munkásosztálybeli az imperialistákat és szövetségeseiket leckéztetik.

A német lapokban is előfordul a katonák testi erejének ilyen jellegű kidomborítása. A *Simplicissimus*ban, Schilling egyik rajzán egy félmeztelen, izmos német katona épp készül hatalmasat lesújtani kalapácsával egy facölöpre, hogy beverje a földbe. Szintén félmeztelen katonatársa így szól hozzá bajor akcentussal: „Azannya, Karl, emmá’ aztán munkadüh!”⁸⁶ „Naná! Mer’ mindig azt gondolom, hogy minden egyes ütésem egy istenverte plutokratát ér!” – hangzik Karl válasza. A rajz és a dialógus kísértetiesen emlékeztet példának okáért a *Ludas Matyi* című kommunista vicclap egy 1949 szeptemberében készült rajzára és a hozzá tartozó képaláírásra.⁸⁷ A rajz apropója az éppen zajló Rajk-per, s kovácmestereket ábrázol munka közben. Az egyik kovács – a köténye alatt félmeztelen, izmos férfi – éppen akkorát üt az izzó vasma, hogy még a sapkája is lerepül a lendülettől. Társa kérdezi: „Hogy tudtál ilyen nagyot ütni, elvtárs?” A válasza erre: „Úgy, hogy közben a Rajk-bandára gondoltam.” Olybá tűnik, hogy az „Übermensch” és a „szocialista embertípus” megtestesítője, ez a két „kalapácsos ember” sok közös vonással bír, munkára és harcra készek, harcedzettek, öntudatosak, s készek keményen lesújtani az ellenségre. Olyan motívumot láthatunk tehát, amely közös nevezője a szocialista és a nemzetiszocialista propagandában használt jelképrendszereknek. Alkalmazása bizonyára a két totalitárius rendszert jellemző testkultusznak is köszönhető.

⁸⁵ *Drótkefe*, 1944/20. (május 12.) 5.

⁸⁶ *Simplicissimus*, 1943/21. (május 26.) 301.

⁸⁷ *Ludas Matyi*, 1949/39. (szeptember 23.) 1.

A humoros elemeket nélkülöző rajzok a német lapok esetében főképpen a *Simplicissimus*-ra voltak jellemzőek, de a többi lapban is előfordulnak. Sok esetben patetikus versek kíséretében közölték őket a vicclapok, amit néha maga a karikaturista költött (ez például Wilhelm Schulz esetében gyakran volt így). A versek címében sokszor szerepelt a „haza” és „Németország” szó, ennek megfelelően a haza iránti odaadó küzdelemre buzdítottak, illetve a hazáért tett áldozatért mondtak köszönetet a szerzők. A katonákat általában a fronton teljesített szolgálat közben mutató rajzok üzenete is sok esetben ez volt. A hátszország hálájának és szolidaritásának kinyilvánítását példázza a *Simplicissimus*-ban az az 1942 januárjában közölt Gulbransson-rajz, melyen egy angyal egy pár meleg bakancsot nyújt át az orosz télben fagyoskodó német katonának, mint „egy kis ajándékot a nagy áldozatért”.⁸⁸ A rajz címe *Front és haza*, ami a katonák és a hátszország közti együttműködés szükségességére hívja fel a figyelmet. A *Front és haza* szlogen a *Fliegende Blätter*-ben is visszaköszön egy rajznál, ahol éppen egy szabadságát töltő Wehrmacht-katona ül szerelmével egy rügyező fáktól övezett kerti asztalnál.⁸⁹ A katona indítványozza kedvesének, hogy fűzzék szorosabbra a front és a haza közötti köteléket, egyszóval viccelődve ágyba invitálja őt.

Mind a *Fliegende Blätter*-re, mind a *Simplicissimus*-ra jellemző, hogy sokszor szabadságolásuk idején, idilli környezetben, szereteteik körében ábrázolta a német katonákat. Minthogy a vicclapokat a bennük található felhívások alapján a frontra is ki lehetett küldeni a családtagoknak, ezek a típusú rajzok feltehetően az otthonuktól távol harcoló katonák honvágyának csillapítását akarták szolgálni, felcsillantván előttük a mielőbbi hazatérés reményét. Valamennyi német élclap felhívta az otthon maradtak figyelmét, hogy vegyék igénybe a tábori postaszolgálatot, küldjenek minél több levelet és csomagot a harcolóknak, ezzel is kimutatva hálájukat, törődésüket. A *Fliegende Blätter* egy tizenkét rajzból álló képregényt is szentel a témának, ahol a katonák egy része elégedetlenkedik, mert például feleségük nyers tojást

⁸⁸ *Simplicissimus*, 1942/5. (január 28.) 65.

⁸⁹ *Fliegende Blätter*, 1940/4942. (április 18.) 181.

küldött nekik, ami útközben megzápult, vagy pedig tortát, ami péppé nyomódott, míg az újságot és cigarettát kapók szemmel láthatóan nagyon elégedettek.⁹⁰

Külön figyelmet érdemel az a patetikus rajz a *Simplicissimus*-ban, amely Hitlert ábrázolja, amint a nemrégiben elfoglalt Gdańsk, azaz Danzig panorámáját szemléli.⁹¹ Az 1939. szeptember 24-én megjelenő grafika alatt egy *Mein Kampf*-idézetet is olvashatunk: „A háború könnyeiből terem az utókor számára a mindennapi kenyér.” A „németnek” tekintett város visszaszerzése kapcsán megnyilvánuló szenvedélyes nemzeti érzés önmagában is érdekes egy vicclap esetében, de ezt még érdekesebbé teszi, hogy a rajz készítője, Olaf Gulbransson 1933-at megelőzően számtalan gúnyrajzot közölt Hitlerről. Itt ezzel szemben csakis tiszteletet fejez ki a Führer irányában a készítő (nem is tehetett volna másképp). Az alkotás jóval természetesebbnek hat a Sztálint, Lenint stb. – sokszor tőlük vett idézetek kíséretében – ábrázoló, mesterkéltszocialista propagandaplakátoknál, Hitler nincs is a kép középpontjában, mint például az őt a párizsi Eiffel-torony előtt pózolva megörökítő híres fényképen, hanem a kép bal sarkában látható, bár ugyanúgy tányérsapkát és ballonkabátot visel. A rajz célja azonban hasonló, mint a szocialista plakátoké: az emberek számára a helyes irányt megmutató náci vezér glorifikációja.

A *Drótkefe*-ben jó példa az idealizált ábrázolásra a kiugrási kísérlet után néhány nappal, 1944. október 20-án megjelenő számban közölt címlaprajz, amelyen egy magyar katona épp böszön gyüri fel az ingujját, nekiveselkedve a németek mellett a végső küzdelemnek.⁹² A kép *Az áruló hadparancs után* címet viseli, mellyel a lap egyértelműen a nyilasok támogatásáról tesz tanúbizonyságot. A kép alatti szöveg a címet gondolja tovább, egy szócicet is bevetve: „Árulásra a magyar honvéd sose volt kapható, de a nemjőjét, most elárulom, hogy mit tudok!”

⁹⁰ *Fliegende Blätter*, 1939/4924. (december 14.) 322.

⁹¹ *Simplicissimus*, 1939/38. (szeptember 24.) 447.

⁹² *Drótkefe*, 1944/43. (október 20.) 1.

Összegzés

A fejezetben elemzésre kerülő német nyelvű vicclapok többsége tevékeny résztvevője volt a háborús propagandagépezet munkájának. Amellett, hogy ez az aktivitás sok munkatárs világnézeti meggyőződésével nem feltétlenül volt összeegyeztethető, leleményesen használták fel a rendelkezésükre álló eszköztárat. Egyrészt nagyban merítettek a karikatúraművészet már meglévő hagyományaiból, jelképrendszeréből, és sokuknak voltak korábbi tapasztalatai is a háborús agitációban.

A vizsgált magyar újságok propagandatevékenysége döntő többségében önkéntes volt. A *Magyarság* már a háború kezdetén is a nyilaskeresztesek lapjaként működött, így a lap számára magától értetődő volt a zsidóság és a szövetséges hatalmak elleni propaganda. A *Drótkefe* is idővel a szélsőjobboldal irányába sodródott. Ez az irányvonal sok esetben megfelelt az éppen kormányon lévő politikai kurzus eszméinek. A magyarországi világháborús sajtóirányítás ugyanakkor próbálta megzabolázni a politikai szatírárt, hogy az a jó ízlés határait ne lépje át, illetve hogy a kényes diplomáciai helyzetben ne okozzon felesleges bonyodalmakat. Az újságok azonban csak részben tartották be a sajtóutasításokat. Ez valószínűleg a magyar és német államrendszer eltérő működéséből fakadt, a hitleri totális diktatúra sokkal szigorúbban ellenőrzése alatt tartotta a sajtó működését.

Megismerhettük azokat az általános gondolati sémákat, szimbólumokat, melyeket a szatíra alkalmazott a korszakban. A magyar folyóiratokban a németországihoz nagyon hasonló témák és módszerek jelennek meg. Ez néha annak is köszönhető, hogy tudatosan vettek példát a német élclapokról, de arra is utalhat, hogy „mentális eszköztárunk” alapvetően nagyon hasonló volt. A lapok didaktikusak voltak, közérthetőségre törekedtek, így sok olyan motívumot vetettek be (az államok felségjelzései, a politikusokhoz kapcsolódó attribútumok, elterjedt sztereotípiák), amelyek segítségével a mai kor olvasója számára is többnyire dekódolhatóak a rajzok mögött rejlő üzenetek. A rajzok mellett a hozzájuk tartozó szövegek is lényegesek, ezek kiegészítik, illetve még egyértelműbbé teszik a képeken látottakat. Találkozhatunk

bennük költői eszközökkel (költői képek, verses forma), szóviccekkel, tájnyelvi szóhasználattal is, egyszóval a nyelvi leleményesség legkülönbözőbb megjelenési formáival. A költői képek (allegória, megszemélyesítés stb.) használata magukat a rajzokat is jellemezte.

A karikatúraművészet korábbi időszakaiból vett motívumok mellett azt is igyekeztem érzékeltetni, hogy a korabeli, illetve a második világháború után is alkalmazott szocialista „pozitív karikatúrával”, illetve a „pozitív propagandával” is sok közös vonás fedezhető fel a lapokban, így a „pozitív” jelző ezek tartalmát tekintve is használható.

A kiadványok tartalmát tekintve láthattuk, hogy a propagandacélok sikerre juttatásának szándéka megvolt a munkatársakban. Az élclap mint műfaj megmutatta, hogy alkalmazkodni tud a megváltozott sajtóviszonyokhoz, új szerepre találva.